

Герасимчук С. В. Загадка як алегоричний прийом у «Житті Ольги» /
// Літературознавчі обрії. Праці молодих учених. – Вип. 17. – К.: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 2010. – С. 97 – 100

ЗАГАДКА ЯК АЛЕГОРИЧНИЙ ПРИЙОМ У «ЖИТТІ ОЛЬГИ»

«Житіє Ольги», яке з'явилося у XII ст., – одне із найколеритніших і найспецифічніших агіографічних творів Київської Русі. На початку XVIII ст. Дмитро Туптало, укладаючи «Книгу житій святих», доводить твір про християнку-княгиню до досконалості.

Агіографічний нарис про киеворуську правительку являє собою сукупність художньо опрацьованої історичної інформації, епічних фрагментів і міфологічних образів – і все це синтезовано у княжому середовищі [3; 92]. Створення образу святого в агіографічних творах вимагає історико-біографічного та суто літературного підходу. Олександр Александров щодо цього зазначає: «Зазвичай у відтворенні образу святого наявні дві тенденції. Перша полягає у тяжінні до умовного (символічного, алегоричного і под.) типу образності, друга пов'язана з безпосереднім відображенням дійсності і веде до розвитку реально-натуралістичного начала. Умовна образність домінує, вона містить узагальнення найвищого ступеня» (переклад мій. – С. Г.) [1; 132]. Остання, на нашу думку, суттєво превалює над реалістичним началом і у створенні образу княгині Ольги.

Специфіка твору виявляється насамперед у своєрідності моделювання «осьового» персонажу – княгині Ольги. У давньоукраїнських житіях згадки про вбивства, скоєні тими чи іншими святими, – рідкісні, якщо такі й є, то вони осудливі і наявні лише в першій частині пам'ятки, де описується грішне життя майбутнього святого (агіографічний твір про Володимира), а в сюжетну канву «Житія Ольги», яке у своїй основі не передбачає оповіді про грішне життя правительки, включено суцільний потік убивств, що їх автор вводить у твір з метою не викривальною і засуджувальною, а задля підкреслення позитивних рис княгині: її справедливості, розсудливості. Злочини Ольги змальовані не як

неприпустимі, а навпаки, як необхідні: «Вигладьте од землі сих всіх бунтовників і убийцов мужа мойого. Нехай не живуть, противлячися своїм панам. Поднесли бо руки на свойого пана. Аби і іншії своєвольники в Русі, учувши погибель їх, боялися і не важилися панов своїх губити, але з страхом служили і повиновалися» [8; 397]. Епізоди нищення зображені таким чином, що читачеві тільки й залишається, що схвалити вчинки жорстокої княгині, яка дбала про державний порядок і, водночас, справедливо мстила за вбивство свого чоловіка.

Можемо припустити, що мотив помсти, який знайшов своє відображення у пам'ятці, потрапив у давньоукраїнську літературу (як і в суспільну практику) з іншої ідеології, що її принесли агресивні кочівники – варяги і хозари (династія Рюриковичів є скандинавською за походженням) [3; 84]. Мотив помсти – один із центральних у німецько-скандинавському героїчному епосі. Наприклад, у німецькій версії «Пісні про Нібелунгів» за споганену честь Брюнхільди Хаген мстить Зігфріду, підступно вбиваючи його, Крімхільда ж виливає свою ненависть у помсті рідному братові Гунтеру і його васалові Хагену (від руки якого безпосередньо й помер Зігфрід). Цей мотив об'єднує ісландські «Сагу про Рагнара», «Сагу про Ньяда» тощо.

На мій погляд, легенди про чотири помсти Ольги – неслов'янського походження. Микола Костомаров зауважував, що древляни не зуміли розкрити підступність княгині через те, що їм, як і всім східним слов'янам, дух помсти був взагалі незнайомий [4; 13–14].

Княгиня, будучи сама із варязького роду [3; 83], приховала свої справжні наміри завоювання та підкорення древлян, використавши «рідні» для неї, підступницькі, технології за зручним для неї приводом – помстою за чоловіка. Схема реалізації помсти – дуалістична: загадка – смерть. Петро Білоус зауважує, що «кожен з компонентів цієї схеми є образним знаком, який необхідно декодувати, а ключ до коду – у міфологічних уявленнях Ольжиного оточення» [3; 87]. Знакова природа твору виявляється у семантично

закодованих моделях загадок, які виступають алегоричним прийомом випробування, та в образі смерті як алегорії покарання.

Загадка – один із найбільш своєрідних, з домінантною інтелектуальною функцією жанрів загальнопоетичної народної творчості [5; 209]. Формально вона являє собою стисле запитання, яке завуальовано зображає певні предмети, явища через інші на основі їх певної спорідненості, іноді дуже далекої. Сучасні дослідники (Володимир Топоров, Тетяна Ців'ян) виникнення загадок розглядають з міфологічних позицій та пов'язують їх формування з комплексом основних явищ міфоритуальної культури: універсальною міфопоетичною світоглядною концепцією «деревом світовим», порубіжними ритуалами річного і вікового циклів, творенням Всесвіту тощо. Позаяк міфологічна свідомість вважала людину частиною загального Космосу, то природно, що її життя у перехідні періоди супроводжувалося загадками («випробування» загадкою напередодні одруження зустрічаються у текстах казок, під час сватання, іноді загадки детермінують відхід у потойбічне життя, наприклад, загадки Сфінкса).

Цікавим є те, що випробуванню загадками підлягають насамперед чужинці, а неспроможність довести свою належність до даного культурного коду в системі архаїчного мислення («свій» – «чужий») коштує їм життя [5; 209]. Отже, можна говорити про те, що Ольжині алегоричні загадки є проекцією ставлення княгині до древлян як до «чужих», тому її упереджене ставлення до них супроводжується відповідними діями, спрямованими на асиміляцію, знищення чужорідного елемента.

В агіографічному нарисі чотири помсти древлянам подані в дещо модифікованому, скороченому вигляді у порівнянні із цими ж епізодами в «Повісті минулих літ». Так, при змалюванні першої помсти, яка полягала у похованні заживо древлянських послів, упускається важлива деталь – човен, один із артефактів у поховальному обряді скандинавів, який був відданий землі разом із людьми, що сиділи в ньому [6; 86]. Очевидно, автор «Життя Ольги» був вихідцем із києворуських земель, тому він, не будучи особливо знайомим із культурою скандинавів (на відміну від автора початкового переказу про

княгиню, який, імовірно, належав до княжого середовища), дозволив собі упустити цю деталь, не надаючи їй особливого значення. Відповідно до початкового варіанту переказу, древляни, які, за «Повістю минулих літ», захотіли для себе поваги, виявилися неспроможними передбачити, чим може закінчитися велична процесія до терему княгині.

Щодо другої помсти Ольги, то в житті уже з'являється алегорична загадка: правителька п'ятдесятьом древлянським вельможам «казала в лазні митися» [8; 397]. Для східних слов'ян вогонь і вода являли собою очисні сили, які сприяють uzдоровленню людини, звільненню її від впливів нечисті, тому послі, не запідозривши нічого шкідливого для себе у пропозиції господині, приймають її. А в міфології скандинавів вода і вогонь – засоби покарання. Отже, скандинавські вірування справляють суворе, піднесене і вельми похмуре враження. Основна ідея північної міфології – неминуча загибель світу і богів, тому й вода, яка в уявленнях багатьох народів символізує начало всіх начал, у скандинавів знаменує фінал: земля переживає потоп, а все те, що залишилося після потопу, спалює велетень Сурт, що з'являється з вогненної країни (негативна символіка вогню) [7]. Спалювання ворога в домі – один із відомих засобів помсти в Скандинавії, проте для східних слов'ян він не є характерним, бо жодного разу не згадується у руських джерелах. Тому за пропозицією відвідати мивницю, представленою в алегоричній формі, приховується натяк на смерть, який не міг бути розкритий древлянами, тому що божества вогню і води у їх свідомості являли собою життєдайні сили, а не вбивчі.

Третій помсті Ольги передувала загадка, сформульована княгинею так: «Приготуйте меду і інших напунков в місті, где убито мужа мойого, аби-м там йому учинила поминки, ведлуг обичаю нашого» [8; 397].

Петро Білоус зауважує, що «це була підготовка не до тризни-поминок, а до ритуальної смерті» [3; 90]. Мед для слов'ян був символом життя, здоров'я, благополуччя. У середньовіччі жодна учта, жодне свято не обходилося без нього. Медові напої являли собою тонізуюче і навіть лікарське питво. У давнину існував мудрий народний звичай, за яким для тих, хто брав шлюб,

спеціально готували слабоалкогольну медовуху. Молоді пили її не тільки під час весілля, але й протягом цілого місяця після нього. Звідси й походить вираз «медовий місяць». Олександр Афанасьєв зауважував, що мед і вино, як метафоричні назви «живої води», у слов'ян стали емблемами воскресіння. Ці напої, якщо й використовувалися у поминальних та поховальних обрядах, то лише як такі, що призначалися для мертвих. Про це, наприклад, свідчить звичай поливати могили рідних медом і вином на початку весни [2; 325].

Щодо варягів, то можна припустити, що у них мед був засобом умертвіння. Про це може свідчити опис Ібн-Фадланом похорону руса-купця, разом з яким мала бути похоронена дівчина, що їй перед смертю давали випити хмільний медовий напій [6; 91]. Влаштована Ольгою тризна зі споюванням древлян мала таку ж семантику. Княгиня наказує «своїм» людям частувати їх – така дія спрямована на приречених (в описі похорону Ібн-Фадлана смертниці дають випити хмільний напій обрані чоловіки). Тож, цілком логічно, що древляни, які, ймовірно, були незнайомі з чужими звичаями та обрядами, а тому й виявилися неспроможними розкрити істинні наміри правительки, виражені завуальовано й затемнено, стають жертвами жорстокої підступності і готують меди на власні похорони. П'ять тисяч древлян – така ціна нерозгаданої третьої загадки.

Змалювання четвертої помсти княгині – це насамперед оповідь не про спалений голубами й горобцями Коростень, а про Ольгу – збирачку земель. Представниця варязького роду, в жилах якої тече кров завойовників, продовжує сіяти смерть заради повного підкорення, пригноблення слов'янського племені. Знову озброївшись хитрощами, вона висловлює намір зібрати неважкий, фактично символічний, податок і вдає, що бажає примирення: «дайте мі од диму по голубу і по вороб'ю» [8; 397]. Древляни, нічого не підозрюючи, радо погоджуються виконати прохання княгині, та в цьому випадку мова не може йти про їх легковірність чи недалекоглядність, адже податок птахами був не чимось дивовижним, а звичайним, відомим всьому цивілізованому світу податком на соколиний двір. Всі монархи Європи та Азії справно збирали його

зі своїх підданих (можливо, автор цей факт свідомо замовчує, щоб підкреслити, що «неймовірне» прохання Ольги навіть не примусило древлян задуматися – вони одразу ж з радістю кинулися виконувати його). У державах Сходу податок на соколиний двір, як вид обов'язкового платежу, зберігся аж до середини ХІХ століття [9].

Отримавши данину, правителька Київської Русі наказала слугам до кожної пташки прив'язати мох з вогнем і пустити. Пташки полетіли в свої гнізда – і коростенські оселі запалали у вогні. Завоювання Ольгою міста вогнем могло бути вигадкою, почерпнутою давньокиївськими літописцями із відомих їм літературних джерел. Михайло Грушевський зауважує, що такі оповіді про підпалювання міста звірятами або птахами є у різних народів (згадаймо хоча б історію спалення полів філістимлян Самсоном) [Книга суддів, 15:4–5]. Крім того, можемо провести паралель з оповідями про перемоги вікінгів, здобуті за допомогою певних військових хитрощів. Ними насичена, наприклад, «Сага про Еймунда», в якій зображене заволоніння містом за допомогою пташок, що підпалили його, заманювання ворога в пастку і т. п.

Опис жахливих подій у житті древлян виконував насамперед політичне завдання – мав на меті підкреслити нерозважливість супротиву князям і викликати думки про доречність і необхідність цілковитої покори пануючій владі, яка придушить будь-який бунт.

Отже, можемо припустити, що хитрощі Ольги з пташками є вигадкою, алегоричною загадкою, яка виконує конструктивну мету у тексті як засіб вираження хитромудрості княгині. Щодо самого факту спалення Коростеня, то він міг мати місце в історичному контексті. На користь цього можуть свідчити матеріали, обговорені на Міжнародній археологічній конференції «Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст.», яка відбулась у 2004 році. Розкопки на території городища, що здійснювалося над заплавою річки Уж (до якого на той час і входило літописне місто Іскоростень), показали: життя тут почалося у VIII ст., а припинилося сто п'ятдесят років потому — після грандіозної пожежі близько середини X ст. Можливо, винуватцем цієї трагедії дійсно була Ольга

[6]. Але головною метою автора твору було не безпосереднє, об'єктивне відображення дійсності, а поєднання історичної інформації з художнім вимислом, яке покликане було створити образ княгині-завойовниці, що «утихомирює» народне повстання задля подальшого спокою в Київській Русі і консолідації її земель.

«Житіє Ольги» – алегорично закодований текст. Загадка в агіографічному нарисі – своєрідна вісь твору, навколо якої «обертаються» події. Вона виступає своєрідним алегоричним прийомом випробовування, який використовується як засіб творення антитетичних образів: загадка у своїй цілісності моделює образ хитромудрої киеворуської правительки, для древлян же «закритість» загадки символізує неможливість сприятливого для них виходу із межової ситуації. Трагічну загибель древлян можна декодувати у цьому контексті як алегоричний прийом покарання за непокору владі.

Література:

1. Александров А. В. Образный мир агиографической словесности: статьи и материалы (1990 —1997). – Одесса: Астропринт, 1997. – 176 с.
2. Афанасьев А. Н. Живая вода и вещее слово/ [сост., вступит. ст., коммент. А. И. Баландина]. – М.: Советская Россия, 1998. – 512 с.
3. Білоус П. В. Світло зниклих світів (художність літератури Київської Русі): зб. статей. – Житомир, 2003. – 160 с.
4. Костомаров Н. И. Черты народной южнорусской истории// Исторические произведения. Автобиография. – К.: КГУ, 1989 — 736 с.
5. Лексикон загального та порівняльного літературознавства. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – 636 с.
6. Резолюція Міжнародної археологічної конференції «Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII – X ст.», 06 – 08 вересня 2004 р., Коростень [www.cityukraine.osp-ua.info/index.php?pokazmisto=12910].

7. Скандинавская мифология: эсхатология // Словопедия. Энциклопедия Кольера [<http://www.slovopedia.com/14/209/1019117.html>].

8. Українська література XVII ст.: Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / [упоряд., приміт. і вступ. стаття В. І. Кречотня; ред. тому О. В. Мишанич]. – К.: Наук. думка, 1987. – 608 с.

9. Швець І. Оподаткування вогнем і мечем [<http://www.shwez.kiev.ua/content/view/63/2/>].

Summary

Enigma as a peculiar allegorical method in «Olga's hagiography»

«Olga's hagiography» is an encoded text, at the heart of which are belles situations of foreign character qualified to create antithetic images of ingenious governess and short-sighted ancient people. The main method of creation writing's central motive, the motive of revenge, is the enigma as a peculiar allegorical way of trials, actuations which get their logical end in the death of defeated, due to the regular process of revenge forethought by the princess.